

П.Д. БОБОРИКІН ТА РОСІЙСЬКИЙ НАТУРАЛІЗМ

В статті аналізуються основні принципи російського натуралізму, порівняння його з натуралізмом європейським, зокрема, французьким (Е. Золя), відхід від частини принципів натуралізму ряду письменників (Боборикін, Решетніков).

Ключові слова: натуралізм, роман, об'єктивізм, тенденційність, художність.

В російському літературному процесі 1880-1890-х років XIX сторіччя натуралізм був достатньо помітним явищем. До його феномену неодноразово звертались історики літератури, котрі мали на меті з'ясувати, яку ж цінність несе в собі російський натуралізм та наскільки значущі його відкриття в розвитку художніх форм, проблематики.

Теоретики натуралізму – А.В. Амфітеатов, Д.М. Мамін-Сибіряк, П.Д. Боборикін – далеко відійшли від досвіду відомих «фізіологій» та побутового реалізму. Їх цікавила так звана середня людина як частина цілої епохи, еволюція її соціальних настроїв, запитів, можливостей. Предметом художнього дослідження виявлявся не поодинокий тип, а цілий соціальний організм в його природному процесі. Це було пов'язане з відмовою від дослідження природних, найбільш репрезентативних характерів. Але це не означало руйнування структури образу, діалектики загального та відокремленого, загального та особливого. Оригінальне, неповторне в них – це не прояв особистої індивідуальності, а особливо яскраве відображення властивостей цілої популяції. Вона не є обов'язково народ, це можуть бути широкі кола інтелігенції, але не тієї, що формує та виробляє нову ідеологію, а тої, що переживає масові захоплення та розчарування, зміну суспільних орієнтацій та інстинктивно спільно шукає нові шляхи. Це може бути пересічний носій масової культури, що заявляє про свої права на ті чи інші життєві блага, на владу більшості та на свободу від «заповідей». Це може бути людина, яка діє під впливом дуже сильного генетичного коду, родової психології, національних, кланових, кровних упереджень.

До останніх десятиріч XIX ст. російська література не займалась закономірностями таких популяцій. Її більш цікавив зріст особистої свідомості, ідейне становлення людини й тоді, коли предметом зображення було життя загальне. За словами П.Д. Боборикіна, «все эти Онегины, Печорины, Бельтовы, Рудины – были созданы по известным моделям; но они в свое время не были представителями большинства, <...> им приписывалось гораздо более синтетическое, обобщающее значение, чем следовало бы» [1, 380].

В середині 60-х років з'явилися художні тенденції, що випередили установки натуралізму. Яскравіше за все вони виявились в творчості М.Є. Салтикова-Щедріна та Ф.М. Решетнікова. Не випадково саме Щедріну вдалось визначити важливішу новаторську якість реалізму Решетнікова: вміння показати залежність приватної долі від мінливості цілого натовпу «невідомих», сукупності «неподільних», «из которых каждый имеет свой личный роман, но в то же время каждый до такой степени впадает в жизнь каждого, что никакая личная драма не может иметь места иначе, чем в связи с драмой общею» [2, 352-353].

Теоретики натуралізму 1880-1890-х років декларували і ряд інших принципів: об'єктивність, документалізм, орієнтацію на сучасний день, принцип миттєвої реакції на соціальні зміни.

Найбільш відомим прибічником натуралізму в Росії був Петро Дмитрович Боборикін – літератор широкого культурного діапазону. Він захопився французьким натуралістичним романом, зокрема, творами Е. Золя. Боборикін сприяв публікації в Росії «Паризьких листів» Е. Золя, які є викладом теорії натуралізму. Але, активно пропагуючи так званий «золаїзм», Боборикін не погоджувався з рядом положень Е. Золя. Так, він не погоджувався з концепцією біологічної детермінованості життя людини. Про це він неодноразово заявляв в тому числі і в своїй підсумковій праці «Європейський роман в ХІХ сторіччі. Роман на Заході за дві третини сторіччя» (1900). В цій праці письменник співвідносить європейський літературний процес з літературним рухом в Росії. З цього приводу А.Б. Муратова стверджувала: «Интерес Боборыкина к натурализму вызван был желанием доказать единство русского и европейского литературного развития. По мысли Боборыкина, многое из того, что составляет последнее слово эстетической мысли Запада, уже было сказано русскими писателями»[3, 288].

На практиці творці російського натуралістичного роману не завжди дотримувалися своїх власних програм, і це в першу чергу стосується до Боборикіна. В своїй книзі про європейський роман він доводив, що літературний процес на Заході мав одну домінуючу тенденцію – все більше ствердження принципу об'єктивності. І в російському художньому романі, починаючи з другої третини сторіччя, рух йшов в тому ж напрямку – «от субъективизма к более объективному творчеству» [4, 20-22]. Л.А. Ієзуїтов, автор праць про натуралістичний роман, відмічає, що насправді Боборикін зводить об'єктивність до об'єктивізму [5, 228-264]. А сучасники письменника докоряли його зовсім іншими – відвертою тенденційністю. Так, П.Ф. Ніколаєв писав про роман «Тяга»: « В романе все дышит настоящей реальностью, настоящей жизненной правдой, и если бы автор остановился на простом и безыскусственном изображении этой правды, не задаваясь определенной темой, тенденцией так или иначе решать жгучий вопрос, мы получили бы, может быть, подлинно художественное произведение» [6, 502].

Особливо яскраво тенденційність Боборикіна виявляється в його найбільш художньо досконалих романах «Василий Теркин» та «Тяга». В цих романах письменник порушує другий принцип натуралістичної естетики – відмову від зображення індивідуальних пошуків видатних особистостей. Тут же виділені головні герої: Тьоркін, Спірідонов, Меньшов. Увага читачів концентрується на їх духовних пошуках, зберігається, так би мовити, структура класичного соціально-психологічного роману, роману тургенєвського типу.

Найбільш відомим твором П.Д. Боборикіна є роман «Китай-город» (1882). Становлення купця-підприємця як головної культурної сили в Росії 1970-х років є основною темою роману. В публіцистиці про це переконливо писав Ф.М. Достоевський в «Щоденнику письменника» в 1876 р.: «...прежние рамки прежнего купца вдруг страшно раздвигаются в наше время. С ним вдруг роднится европейский спекулянт, на Руси еще прежде неведомый, и биржевой игрок. Современному купцу уже не надо залучать к себе на обед «особу» и давать ей балы; он уже роднится и братается с особой на бирже, в акционерном собрании, в устроенном вместе с особой банке; он уже теперь сам налицо, сам особа. Главное, он вдруг увидал себя решительно на одном из самых высших мест в обществе, на том

самом, которое во всей Европе давно уже, и официально и искренно, отведено миллиону, и – уж разумеется, не усомнился сам в себе, что он и впрямь достоин этого места» [7, 159].

Корифеї російської літератури (М.О. Некрасов, М.Є. Салтиков-Щедрін, Ф.М. Достоевський), які зверталися до теми наступу капіталізму, зображали загальний ажіотаж наживи, морально-психологічні явища здійснюваного історичного перевороту. Боборикін першим в російській літературі показав кардинальні зміни в самій соціальній структурі. Він помітив, що на перші ролі в усіх сферах суспільного побуту висувається не землевласник, а купець-підприємець. Фабрикант визнається благодійником народу. Про голову багатой мануфактурної фірми Взломцева в творі сказано: «От него кормилось целое население в тридцать тысяч прядильщиков, ткачей и прочего фабричного люда». Цю закономірність фіксують в романі «Китай-город» герої-дворяни Палтусов, Пирожков. Вони не бажають поступатися своїми привілеями, але на кожному кроці бачать такі вчинки. Багаті купці Осетрови, Нетови, Калакуцькі та інші стають засновниками акціонерних товариств, підрядчиками найбільших будівництв, основними банківськими вкладниками. Купці проникають навіть в духовну та культурну сфери, які споконвіку вважалися дворянськими вотчинами. Вони навчаються в університетах, захищають дисертації, влаштовують міські бали, потрапити на які вважали за велику честь і титуловані особи. Купці почали виступали покровителями освіти, засновниками народних шкіл та училищ. Не випадково в одному з заключних епізодів роману, коли купець Рубцов і дворянка Таїсія Долгушина побралися, вони відвідують знамениту московську картинну галерею, яка була заснована на кошти купця П.М. Третьякова. Справді, купецтво в романі Боборикіна «Китай-город» постає як нова вельми діяльна культурна сила. І ця нова суспільна функція «третього стану», безумовно, детермінована змінами в його психології.

Так, театралка Тася Долгушина весь час порівнює своїх друзів з купецького середовища (Станіцину, Рубцову) з персонажами п'єс Островського та комедій інших російських авторів. Вона не знаходить між ними ніякої подібності. Безумовно, від Боборикіна не приховане «таємне царство» первісного накопичування, він бачить, що «все кругом хапают, ворует, производит растраты, теряет даже сознание того, что свое и что чужое». Але його в більшій мірі притягають та займають претензії підприємців і комерсантів на ролі гідних громадян та благодійників країни.

Письменник не випадково відділяє в ряду своїх персонажів групу «купецької аристократії» - Лещевих, Взломцевих, Осетрових, Красноперих, Нетових. Це не просто багаті люди. Вони ще й відмічені почесними званнями купців – «комерції порадник», «мануфактур порадник». Цих людей, окрім нових багатств, притягають пошана та слава. Простіші (Нетов, Леденчиков) мріють про генеральські звання та ордени; в інших з'являються претензії на особливу політичну та ідеологічну позицію – на партію захисників старовини. Центром цієї групи є Лещев, який об'єднав патріотів зі слов'янськими симпатіями. Всі вони є мільонерами, які не жалкують пожертвувати гроші на братів-слов'ян, на прослов'янські газети та журнали. Заявка на нове слов'янофільство – це лише перша проба політичних амбіцій цих героїв. В романі промайнув натяк на те, що якби в Росії з'явився якийсь представницький заклад на кшталт думи, першими її депутатами стали б товстосуми..

Та все ж таки центральною фігурою в романі є не купець, а дворянин, колишній офіцер та університетський слухач Андрій Дмитрович Палтусов, він завжди протиставлений купецькому «зброду» як людина порядна, гідна, яка вміє знайти

необхідний тон в бесіді з людьми різного кола. Він теж ділок, але « з принципами». Палтусов переконаний в тому, що дворянин повинен увійти в промислово-комерційну сферу, внести в неї надбану сторіччями культуру та гідність. Завдяки цьому він повинен зайняти найвизначніше місце в цій сфері. Не маючи достатнього капіталу, він йде на службу до капіталістів, починаючи з посади таємного агента у підрядника Калакуцького. Укладаючи ряд угод з купцями, Палтусов «не считал себя обязанным перед ними к совестливости человека, живущего в обществе равных себе людей». Це позиція особистості, яка одночасно намагається стати вище за лихварську мораль та поступкою цій купецькій моралі. Палтусов і не помітив, як сталася в ньому внутрішня метаморфоза – засвоєння принципів накопичувача, який не соромиться пустити в обіг чужий, довірений йому капітал. У підсумку дворянин Палтусов не підкорив своєму вихованню, розуму та звичкам практику накопичувача, а змінився сам під її впливом. І скільки б він не декларував свою чоловічу незалежність від чарівної фабрикантки Анни Серафимівни Станіциної, все ж таки виявився купленим нею.

В «Китай-городі» поетично відтворена стара Москва з її «обжерними» рядами в Охотному та славетними ресторанами «Ермітаж», «Слов'янський базар», «Яр», з її біржами, банками, купецькими амбарами, – величезним діловим центром, який зветься по-старому «Китай-город»; з кремлівськими соборами та університетськими аудиторіями – в дні вчених засідань та в Тетянин день. Таку мальовничу та широку панораму Москви не малював ще ніхто.

Тему купецтва письменник продовжив у романі «Василий Теркин» (1892), в якому автор намагається розповісти про ідеального купця, що вийшов з самих низів. Вже перші сцени роману (розмова Тьоркіна з письменником-народником Борисом Петровичем) зображають Тьоркіна не тільки крупним та енергійним ділком, а ще й патріотом, що бажає по'єднати своє прагнення до наживи з турботою про народне благо. В цій бесіді Тьоркін засуджує наївні спроби народників-шістдесятників, в тому числі і свого батька, об'єднати селян за допомогою артілі. Він впевнений в тому, що колишні селяни, які міцно стали на ноги, повинні почувати себе «в неоплатном долгу перед той же самой гольтепой!». Тьоркін – не мрійник, він – практик. З часом його наміри виливаються в турботу про збереження лісів, річок, степів. Для збереження природних багатств він скуповує ці ліси і річки. Можна говорити про далекоглядність та масштабність державного мислення Тьоркіна. Та ми розуміємо, що не тільки любов'ю до природи керується герой Боборикіна. У читача залишається подвійне враження від боборикінського купця-благодійника: початок його підприємницької кар'єри все ж таки позначений негідними вчинками – крадіжкою чужої спадщини, егоїстичною розважливістю у відносинах з жінками, що його кохали. Тому всі благі вчинки Тьоркіна виглядають як традиційна для ділків практика відмивання «брудних» грошей.

Що стосується покаянного нарікання героя, то в ньому розпізнається психологія не купця, а інтелігента. Про це дуже влучно сказав О.М. Горький: «В книге «Фома Гордеев» видное место занимает владелец канатного завода Яков Маякин, тоже человек «железный» и при этом «мозговой», он уже способен думать шире, чем требуют узко личные интересы, он политически наточен и чувствует значение своего класса.

В действительности я не встречал человека, оформленного психологически так, как изображен мною Маякин. В литературе знал только одну попытку изобразить политически мыслящего купца – «Василия Теркина» в романе П. Боборыкина. Боборыкин был писатель весьма чуткий ко всяким новым «веяниям» времени. Очень

наблюдательный. Но работал он приемами «натуралиста», всегда слишком торопился обобщать свои наблюдения и жил большую часть времени за границей, и критика справедливо упрекала его в том, что для него недостаточно материала и что, спеша изобразить «новые веяния» и характеры, он впадает в «портретность» и «протоколизм». «Василий Теркин» был признан критикой романом более удачным сравнительно с другими романами этого автора. Но мне кажется, что это было признано только потому, что в купце Теркине, «амбарном Сократе», критики узнали хорошо знакомого либерала-интеллигента и обрадовались: «Нашего полку прибыло», - дикий замоскворецкий житель, купец Островского, переродился почти в европейского буржуа. На мой взгляд, герой Борборыкина размышлял так же, как размышляла часть интеллигенции в конце восьмидесятых годов» [8, 307-308].

На особливий інтерес як спроба створення нової жанрової моделі заслуговує, на наш погляд, цикл романів Боборикіна 1890-х років: «Перевал», «Із нових», «По-іншому». В цих романах увага письменника спрямована на духовні процеси в суспільстві.

Так, в романі «Із нових» герої Боборикіна прагнуть лише витончених насолод, незалежно від будь-яких зобов'язань, зневажають життя поза «світом». Зінаїда Нагайцева відчуває огиду до всього сільського устрою, вона бажає жити «в привычках высшего стиля, в кругу истинных царей Европы». По матері Нагайцева – плебейка і вона все життя відчувала сором за своє походження. Боборикін звертає увагу на спроби консервативного дворянства в кінці позаминулого століття відродити колишню «вотчину» та «вотчинну ідеологію».

В усіх романах Боборикін відмовляється від ролі об'єктивного спостерігача та не приховує свого ставлення до процесів суспільно-політичного життя, його романи дають оригінальний зріз російської історії. Останні його романи були не дуже вдалим. Причина, як на наш погляд, криється в тому, що до негативних явищ суспільства, які потрібно або прийняти, або відкинути, Боборикін ставився не з симпатією чи антипатією, а, скоріш, як сторонній об'єктивний спостерігач. Недосконалість романів Боборикіна не в хибності розробленої ним моделі соціального роману, а в світоглядній слабкості письменника.

Література

1. *Боборыкин П.Д.* Европейский роман XIX века. – Т.2. – Рукописный фонд ИРЛИ. – Ф.1.- Оп. № 2. - № 274. – С.380. 2. *Салтыков-Щедрин М. Е.* Полн. собр. соч.: В 2 т. – Т.2. – М., 1933. – С.352-353. 3. *Муратов А.Б.* Боборыкин Петр Дмитриевич // Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь: В 2 т. – Т.2. – С.288. 4. *Боборыкин П.Д.* Указ. соч. – Ф.1. – Оп. №. 2. - № 274. – С. 20-22. 5. *Иезуитова Л.А.* О «натуралистическом» романе в русской литературе конца XIX-начала XX века (П.Д. Боборыкин, Д.Н. Мамин-Сибиряк, А.В. Амфитеатров) // Проблемы поэтики русского реализма XIX в. – Л., 1984. – С. 228-264. 6. *Николаев П.Ф.* Вопросы жизни в современной литературе. – М., 1902. – С. 502. 7. *Достоевский Ф.М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. – Т. 23. – Л., 1981. – С. 159. 8. *Горький А.М.* Собр. соч.: В 30 т. – Т. 25. –М., 1953. – С. 307-308.

Наталья БЕЛОУСОВА

П. Д. БОБОРЫКИН И РУССКИЙ НАТУРАЛИЗМ

В статье анализируются основные принципы русского натурализма, сравнение его с натурализмом европейским, в частности, французским (Э. Золя), отход от части принципов натурализма ряда писателей (Боборыкин, Решетников).

Ключевые слова: натурализм, роман, объективизм, тенденциозность, художественность.

Natalia BELOUSOVA

P. D. BOBORYKIN AND RUSSIAN NATURALISM

The article analyzes the chief principles of Russian naturalism, its comparison with the European, namely French, naturalism (E. Zola), and the breakaway from certain naturalistic principles of some writers (Boborykin, Reshetnikov).

Key words: naturalism, novel, objectivism, tendentiousness, artistry.

Ганна СИНЬООК

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНИХ СТУДІЙ

(на прикладі творчих особистостей

Леоніда Первомайського й Арсенія Тарковського)

Автор формулює теоретико-методологічні засади компаративних студій для зіставлення двох творчих особистостей та їхньої різножанрової спадщини, спираючись на сумарний досвід літературознавців-компаративістів.

Ключові слова: компаративні студії, генетико-контактний і порівняльно-типологічний підходи (методи), творча особистість, літературні взаємини, національна ідентичність, життєва і творча біографія, світоглядна позиція, психологічний портрет.

Необхідність теоретичного обґрунтування порівняльних студій обумовлена сучасним станом теорії й практики літературної компаративістики. З багатьох загальновідомих причин в українському літературознавстві освоєння значного набутку світової компаративістики та розробка конкретних теоретичних аспектів порівняльного дослідження здійснюється щойно зараз. Така ситуація породжує цілий комплекс проблем, з якими постійно зіштовхуються дослідники на практиці і вирішення яких є вкрай необхідним. Саме тому для сучасного літературознавства, зокрема, надзвичайно актуальна розробка методологічних основ типологічного аналізу.

У пострадянському вітчизняному літературознавстві тенденції компаративних досліджень зазнали суттєвих змін: превалюючий генетико-контактний підхід був поступово замінений порівняльно-типологічним. Ще донедавна праці словацького дослідника Д. Дюришина були одними з пріоритетних у сфері літературної компаративістики. Основний акцент вчений робив на «генетичних» зв'язках споріднених літератур, що конкретно втілюються у формі зовнішніх і внутрішніх контактів (йдеться про особисті зв'язки, листування митців, інші архівні матеріали). Для компаративного аналізу Д. Дюришин радив брати літературні явища однотипні, за своїми характерними рисами і за змістом адекватні одне одному у сенсі «органічної належності до однієї і тієї самої структури вищого порядку» (такою структурою, на думку теоретика, може бути національна література, літературна школа, напрям, творчість письменника аж до сюжетотворення, віршування, жанрових форм тощо) [4, 202 – 203].